

आर्थिक विकासामध्ये उद्योजकतेची भूमिका

(Role of Entrepreneurship in Economic Development)

डॉ. आदिनाथ मोरे¹, प्रा. रोहिदास हरिभाऊ तिकांडे²

¹प्राचार्य कला, वाणिज्य व सायन्स महाविद्यालय लासलगाव, नाशिक

²सहायक प्राध्यापक संत कोंडाजीबाबा कला व वाणिज्य महाविद्यालय कोतूळ, अकोले

Corresponding Author - डॉ. आदिनाथ मोरे

DOI - 10.5281/zenodo.20486100

प्रस्तावना:

आजच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेत उद्योजकता (Entrepreneurship) ही आर्थिक विकासाची एक महत्त्वाची शक्ती मानली जाते. उद्योजकता म्हणजे नवीन व्यवसाय सुरू करणे, नवीन कल्पना आणि नवकल्पना (Innovation) यांचा वापर करून उत्पादन किंवा सेवा निर्माण करणे आणि समाजातील गरजा पूर्ण करणे. उद्योजक केवळ स्वतःचा व्यवसाय उभा करत नाहीत, तर ते रोजगारनिर्मिती, तंत्रज्ञान विकास, उत्पादन वाढ आणि सामाजिक बदल घडवून आणतात. आर्थिक विकास म्हणजे देशाच्या उत्पादनक्षमतेत वाढ, रोजगारनिर्मिती, उत्पन्न वाढ आणि जीवनमान सुधारणा. या सर्व प्रक्रियांमध्ये उद्योजकतेची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. आधुनिक अर्थव्यवस्थेत मोठ्या उद्योगांबरोबरच लघु आणि मध्यम उद्योग (SMEs) देखील आर्थिक विकासासाठी महत्त्वाचे ठरतात, आणि या उद्योगांची सुरुवात प्रामुख्याने उद्योजकांमुळेच होते. भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये उद्योजकता ही आर्थिक विकास, गरिबी कमी करणे आणि रोजगारनिर्मिती यासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरली आहे. त्यामुळे सरकारही विविध धोरणे, योजना आणि प्रोत्साहनांद्वारे उद्योजकतेला प्रोत्साहन देत आहे.

उद्योजकतेची संकल्पना:

उद्योजकता म्हणजे नवीन व्यवसायाची कल्पना निर्माण करणे, त्यासाठी आवश्यक संसाधने एकत्र करणे, जोखीम स्वीकारणे आणि व्यवसाय यशस्वीपणे चालवणे ही प्रक्रिया होय. अर्थतज्ज्ञ **Joseph Schumpeter** यांच्या मते उद्योजक हा नवकल्पना (Innovation) करणारा व्यक्ती असतो जो नवीन उत्पादन, नवीन पद्धती, नवीन बाजारपेठ आणि नवीन तंत्रज्ञान निर्माण करतो.

Peter Drucker यांच्या मते उद्योजकता म्हणजे संधी ओळखून त्याचा प्रभावीपणे उपयोग करून आर्थिक मूल्य निर्माण करणे. त्यामुळे उद्योजकतेचे तीन महत्त्वाचे घटक आहेत:

1. नवकल्पना (Innovation)
2. जोखीम स्वीकारण्याची तयारी (Risk-taking)
3. संसाधनांचे प्रभावी व्यवस्थापन

आर्थिक विकासाची संकल्पना:

आर्थिक विकास म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेत दीर्घकालीन सकारात्मक बदल होणे. यात उत्पादन वाढ, रोजगारनिर्मिती, औद्योगिकीकरण, तंत्रज्ञान विकास आणि लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा यांचा समावेश होतो.

आर्थिक विकासाची प्रमुख उद्दिष्टे:

- राष्ट्रीय उत्पन्न वाढ
- बेरोजगारी कमी करणे
- गरिबी कमी करणे
- औद्योगिक प्रगती
- तंत्रज्ञान विकास

या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी उद्योजकता अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते.

आर्थिक विकासामध्ये उद्योजकतेची भूमिका:**1. रोजगारनिर्मिती:**

उद्योजकतेमुळे नवीन उद्योग आणि व्यवसाय सुरू होतात. यामुळे मोठ्या प्रमाणावर रोजगारनिर्मिती होते. विशेषतः लघु आणि मध्यम उद्योग (SMEs) रोजगार निर्मितीत मोठा वाटा उचलतात. भारतासारख्या देशात लोकसंख्या मोठी असल्यामुळे रोजगाराची गरज मोठ्या प्रमाणावर असते. उद्योजकतेमुळे केवळ स्वतःसाठीच नाही तर इतरांसाठीही रोजगार निर्माण होतो.

2. नवकल्पना आणि तंत्रज्ञान विकास:

उद्योजक नवीन कल्पना आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादन आणि सेवांमध्ये सुधारणा करतात. यामुळे उद्योगक्षेत्रात स्पर्धा वाढते आणि ग्राहकांना अधिक चांगल्या सेवा मिळतात.

उदाहरणार्थ, डिजिटल तंत्रज्ञान, ई-कॉमर्स, मोबाईल ॲप्स आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) या क्षेत्रात अनेक स्टार्टअप उदयास आले आहेत.

3. औद्योगिक विकास:

उद्योजक नवीन उद्योग उभारतात ज्यामुळे देशातील औद्योगिकीकरणाला चालना मिळते. लघु उद्योग, सूक्ष्म उद्योग आणि स्टार्टअप यांच्या माध्यमातून उत्पादन वाढते. यामुळे देशाची अर्थव्यवस्था अधिक मजबूत होते.

4. संपत्ती निर्मिती:

उद्योजकता आर्थिक संपत्ती निर्माण करते. नवीन उद्योग आणि व्यवसायांमुळे उत्पादन वाढते, व्यापार वाढतो आणि राष्ट्रीय उत्पन्न वाढते. यामुळे देशाची आर्थिक प्रगती होते.

5. प्रादेशिक विकास:

उद्योजकता केवळ शहरांपुरती मर्यादित राहत नाही. ग्रामीण आणि दुर्गम भागातही उद्योग सुरू होतात. यामुळे:

- ग्रामीण विकास होतो
- स्थलांतर कमी होते
- स्थानिक संसाधनांचा उपयोग होतो

6. स्पर्धात्मकता वाढ:

उद्योजकतेमुळे बाजारात स्पर्धा वाढते. स्पर्धेमुळे उद्योग अधिक कार्यक्षम बनतात आणि उत्पादनाची गुणवत्ता सुधारते. ग्राहकांना अधिक पर्याय उपलब्ध होतात.

7. सामाजिक बदल:

उद्योजकता समाजात सकारात्मक बदल घडवून आणते. महिला उद्योजकता, सामाजिक उद्योजकता (Social Entrepreneurship) आणि तंत्रज्ञान आधारित सेवा यामुळे समाजाचा विकास होतो.

भारतातील उद्योजकतेचा विकास:

भारतामध्ये गेल्या काही वर्षांत उद्योजकतेत मोठी वाढ झाली आहे. विशेषतः स्टार्टअप संस्कृती विकसित होत आहे.

भारतातील काही महत्त्वाचे घटक:

- मोठी तरुण लोकसंख्या
- डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर
- सरकारी योजना
- गुंतवणूक वाढ

भारत आज जगातील प्रमुख स्टार्टअप केंद्रांपैकी एक महत्वपूर्ण देश बनला आहे.

उद्योजकतेसाठी सरकारी उपक्रम:

भारत सरकार उद्योजकतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक योजना राबवत आहे. त्या पुढील प्रमाणे

1. Startup India: Startup India ही भारत सरकारची 2016 मध्ये सुरू केलेली एक महत्त्वाची योजना आहे. या योजनेचा मुख्य उद्देश देशात नवीन उद्योग (स्टार्टअप) निर्माण करणे, उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे आणि आर्थिक विकासाला चालना देणे हा आहे. या योजनेअंतर्गत सरकार स्टार्टअपना आर्थिक मदत, कर सवलती (Tax Benefits), सोपी नोंदणी प्रक्रिया, पेटंट सवलती, प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शन उपलब्ध करून देते. तसेच नवकल्पना (Innovation), संशोधन आणि तंत्रज्ञान आधारित उद्योगांना प्रोत्साहन दिले जाते. स्टार्टअपना आर्थिक मदत, करसवलत आणि मार्गदर्शन देण्यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली.

2. Make in India: Make in India ही भारत सरकारची 2014 मध्ये सुरू केलेली एक महत्त्वाची योजना आहे. या उपक्रमाचा मुख्य उद्देश भारतामध्ये उत्पादन उद्योग (Manufacturing) वाढवणे, परदेशी गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे हा आहे. या योजनेद्वारे देशात उद्योग उभारण्यासाठी सुलभ धोरणे, पायाभूत सुविधा सुधारणा आणि व्यवसाय करण्यासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्यावर भर दिला जातो. यामुळे भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र (Global Manufacturing Hub) बनवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. देशात उत्पादन उद्योग वाढवण्यासाठी हा उपक्रम सुरू करण्यात आला.

3. MUDRA Loan Scheme: MUDRA Loan Scheme (मुद्रा कर्ज योजना) – माहिती Pradhan Mantri MUDRA Yojana (PMMY) ही भारत सरकारने 2015 मध्ये सुरू केलेली योजना आहे. या योजनेचा मुख्य उद्देश लघु, सूक्ष्म आणि लहान उद्योगांना (Micro & Small Businesses) कर्ज उपलब्ध करून देणे हा आहे. “MUDRA” म्हणजे Micro Units Development and Refinance Agency. या योजनेद्वारे छोटे व्यवसाय सुरू करण्यासाठी किंवा वाढवण्यासाठी बँका, NBFC आणि सूक्ष्म वित्त संस्था कर्ज देतात.

उद्दिष्टे:

- लघु व सूक्ष्म उद्योगांना आर्थिक मदत करणे
- नवीन उद्योजकांना व्यवसाय सुरू करण्यास प्रोत्साहन देणे
- स्वयंरोजगार वाढवणे
- ग्रामीण व शहरी भागात रोजगारनिर्मिती करणे

शिशु कर्ज: शिशु कर्ज हे मुद्रा योजनेतील सर्वात लहान कर्ज प्रकार आहे. हे मुख्यतः नवीन व्यवसाय सुरू करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तींसाठी दिले जाते.

कर्ज मर्यादा:

- ₹50,000 पर्यंत

उद्देश:

- नवीन लघु व्यवसाय सुरू करणे
- सुरुवातीच्या टप्प्यातील खर्च भागवणे

कोणासाठी योग्य?:

- छोटे दुकानदार
- रस्त्यावर विक्री करणारे विक्रेते
- घरगुती उद्योग सुरू करणारे लोक

- कारागीर आणि छोटे सेवा व्यवसाय

कर्जाचा वापर:

- दुकानासाठी माल खरेदी
- लहान मशीन किंवा उपकरणे खरेदी
- कच्चा माल खरेदी
- लहान व्यवसायाची सुरुवात

उदाहरण:

जर एखाद्या व्यक्तीला चहा स्टॉल, भाजी विक्री, शिवणकाम, मोबाइल रिपेअरिंग यासारखा छोटा व्यवसाय सुरू करायचा असेल, तर शिशु कर्ज उपयुक्त ठरते.

किशोर कर्ज:

किशोर कर्ज हे अशा व्यवसायांसाठी असते जे आधीच सुरू झाले आहेत पण त्यांना वाढीसाठी अधिक निधीची गरज आहे.

कर्ज मर्यादा

- ₹50,000 ते ₹5,00,000

उद्देश:

- चालू व्यवसायाचा विस्तार
- नवीन उपकरणे किंवा मशीन खरेदी
- उत्पादन वाढवणे

कोणासाठी योग्य?:

- लहान उत्पादन उद्योग
- किराणा दुकान
- सेवा उद्योग (सैलून, दुरुस्ती, वर्कशॉप)
- छोट्या उद्योगांचे मालक

कर्जाचा वापर:

- नवीन मशीन खरेदी
- दुकानाचा विस्तार
- व्यवसायासाठी अधिक माल खरेदी
- कामगारांची संख्या वाढवणे

उदाहरण:

जर एखाद्या व्यक्तीचा किराणा दुकान किंवा टेलरिंग व्यवसाय चालू असेल आणि त्याला व्यवसाय वाढवण्यासाठी नवीन मशीन किंवा अधिक माल घ्यायचा असेल तर किशोर कर्ज मदत करते.

तरुण कर्ज:

तरुण कर्ज हे मुद्रा योजनेतील सर्वात मोठे कर्ज आहे. हे अशा उद्योजकांसाठी असते जे आपला व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर वाढवू इच्छितात.

कर्ज मर्यादा:

- ₹5,00,000 ते ₹10,00,000

उद्देश:

- मोठ्या प्रमाणावर व्यवसाय विस्तार
- नवीन उत्पादन युनिट सुरू करणे
- आधुनिक तंत्रज्ञान वापरणे

कोणासाठी योग्य?:

- लघु उद्योग मालक
- उत्पादन उद्योग
- सेवा उद्योग
- ट्रान्सपोर्ट व्यवसाय

कर्जाचा वापर:

- मोठी मशीन खरेदी
- उत्पादन क्षमता वाढवणे
- नवीन शाखा सुरू करणे
- वाहन खरेदी (ट्रान्सपोर्ट व्यवसायासाठी)

उदाहरण:

जर एखाद्या उद्योजकाला फॅक्टरी सुरू करायची असेल, ट्रान्सपोर्ट व्यवसाय वाढवायचा असेल किंवा उत्पादन उद्योग वाढवायचा असेल, तर तरुण कर्ज उपयुक्त ठरते.

शिशु, किशोर आणि तरुण कर्जातील फरक

कर्ज प्रकार	कर्ज रक्कम	व्यवसायाचा टप्पा
शिशु	₹50,000 पर्यंत	नवीन व्यवसाय
किशोर	₹50,000 – ₹5 लाख	चालू व्यवसायाचा विस्तार
तरुण	₹5 लाख – ₹10 लाख	मोठ्या प्रमाणावर विस्तार

या योजनेचे फायदे:

- कमी व्याजदर
- तारण (Collateral) बहुतेक वेळा आवश्यक नसते
- व्यवसाय सुरू करणे सोपे होते
- महिला उद्योजकांना विशेष प्रोत्साहन

कोण अर्ज करू शकतो?

- छोटे दुकानदार
- कारागीर
- सेवा व्यवसाय (सैलून, दुरुस्ती, ट्रान्सपोर्ट इ.)
- लघु उद्योग
- स्वयंरोजगार सुरू करू इच्छिणारे व्यक्ती

लघु उद्योगांना कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी ही

योजना सुरू करण्यात आली.

4. कौशल्य प्रशिक्षण (Skill India): Skill India हा भारत सरकारचा एक महत्त्वाचा उपक्रम आहे. हा उपक्रम 15 जुलै 2015 रोजी सुरू करण्यात आला. याचा मुख्य उद्देश देशातील युवकांना विविध क्षेत्रांमध्ये कौशल्य प्रशिक्षण (Skill Training) देऊन त्यांना रोजगार किंवा स्वयंरोजगारासाठी सक्षम बनवणे हा आहे. भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणावर तरुण लोकसंख्या आहे. परंतु अनेक तरुणांकडे योग्य कौशल्य नसल्यामुळे त्यांना रोजगार मिळण्यात अडचणी येतात. ही समस्या दूर करण्यासाठी Skill India उपक्रम सुरू करण्यात आला. या उपक्रमाद्वारे तरुणांना उद्योगांना आवश्यक असलेले तांत्रिक आणि व्यावसायिक कौशल्य शिकवले जाते.

कौशल्य प्रशिक्षण (Skill India)चे उद्दिष्ट:

1. युवकांना कौशल्य प्रशिक्षण देणे
2. रोजगाराच्या संधी वाढवणे
3. स्वयंरोजगाराला प्रोत्साहन देणे
4. उद्योगांना कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध करून देणे
5. देशाचा आर्थिक विकास वाढवणे

कौशल्य प्रशिक्षण (Skill India) अंतर्गत प्रमुख योजना:

1. **Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana (PMKVY)** – युवकांना मोफत कौशल्य प्रशिक्षण देणारी योजना
2. **National Skill Development Mission** – कौशल्य विकासासाठी राष्ट्रीय स्तरावर कार्यक्रम
3. **Skill Loan Scheme** – कौशल्य प्रशिक्षणासाठी कर्ज उपलब्ध करून देणे
4. **Apprenticeship Training** – उद्योगांमध्ये प्रत्यक्ष प्रशिक्षण देणे

कौशल्य प्रशिक्षण (Skill India) चे फायदे:

- युवकांना रोजगार मिळण्याची शक्यता वाढते
- उद्योगांना प्रशिक्षित कामगार मिळतात
- बेरोजगारी कमी होते
- उद्योजकता आणि स्वयंरोजगार वाढतो

युवकांना कौशल्य प्रशिक्षण देऊन उद्योजक बनवण्याचा उद्देश आहे.

उद्योजकतेसमोरील आव्हाने:

उद्योजकतेच्या विकासामध्ये काही अडचणी देखील आहेत:

1. वित्तीय साधनांची कमतरता
2. बाजारातील स्पर्धा
3. तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव
4. धोरणात्मक अडचणी
5. जोखीम आणि अनिश्चितता

या अडचणी दूर करण्यासाठी सरकार आणि वित्तीय संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

निष्कर्ष:

उद्योजकता ही आर्थिक विकासाची एक महत्त्वाची प्रेरक शक्ती आहे. उद्योजक नवीन उद्योग निर्माण करून रोजगारनिर्मिती करतात, नवकल्पना वाढवतात आणि आर्थिक संपत्ती निर्माण करतात. यामुळे देशाची अर्थव्यवस्था अधिक मजबूत होते. विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये उद्योजकता ही गरिबी कमी करण्यासाठी आणि आर्थिक प्रगती साधण्यासाठी प्रभावी साधन आहे. त्यामुळे

सरकारने उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणारी धोरणे आणि योजना राबवणे आवश्यक आहे. भविष्यात तंत्रज्ञान, डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि नवकल्पना यांच्या मदतीने उद्योजकता आर्थिक विकासामध्ये आणखी महत्त्वाची भूमिका बजावेल.

संदर्भ (References):

1. Drucker, P. F. (1985). *Innovation and Entrepreneurship*. Harper & Row.
2. Schumpeter, J. A. (1934). *The Theory of Economic Development*. Harvard University Press.
3. Hisrich, R., Peters, M., & Shepherd, D. (2017). *Entrepreneurship*. McGraw Hill Education.
4. Government of India (2016). *Startup India Action Plan*.
5. Kuratko, D. F. (2016). *Entrepreneurship: Theory, Process, Practice*. Cengage Learning.
6. OECD (2019). *Entrepreneurship and Economic Development Report*.